

Marek Florek*, Weronika Krzywicka**

Wczesnośredniowieczna zapinka podkowiasta z Koprzywnicy, woj. świętokrzyskie. Przyczynek do badań nad kontaktami Ziemi Sandomierskiej z Europą Wschodnią w XI w.

An early medieval horseshoe-shaped fibula from Koprzywnica, Świętokrzyskie Voivodeship. A contribution to the study of contacts between the Sandomierz Land and Eastern Europe in the 11th century

In the 1990s, a horseshoe-shaped fibula made of copper was found accidentally in the area of Koprzywnica. The fibula has a twisted body ending in flat, round discs. Both the discs and the pin are decorated. Similar fibulae are not known from Polish lands. The closest analogies are fibulae from the early medieval Rus', especially from the Balto-Finnic-Slavic borderland in the region of Veliky Novgorod. The fibula should be dated to the 11th century. As for the medieval Sandomierz Land, another 12 horseshoe-shaped fibulae are known, mostly made of iron and representing the most common type, with the ends of the bow rolled into a loop. At least some of these fibulae can be considered evidence of the presence here (the end of the 10th or in the 11th century) of newcomers from Eastern Europe, associated with the Varangian-Rus' cultural circle.

KEY WORDS: horseshoe-shaped fibulae, Early Middle Ages, Sandomierz Land, Rus', cultural contacts

Submission: 03.01.2025; Acceptance: 23.06.2025

WSTĘP

Pod pojęciem zapinek podkowiastych rozumie się zazwyczaj wykonane z żelaza, miedzi i jej stopów, stopów ołowiano-cynowych bądź srebra zapinki w formie otwartych pierścieni z niestykającymi się, w różny sposób uformowanymi końcami (Olejarz 2011, 232; Jończyk 2013, 42; tam wcześniejsza literatura). Kolce (trzpień) zapinek, w przekroju okrągłe, rzadziej płaskie, były najczęściej wykonane z tego samego surowca co kabłąki. Sytuacje, gdy kabłąk zapinki jest wykonany z metali kolorowych, zaś kolec (trzpień) z żelaza interpretowane są zazwyczaj jako efekt napraw egzemplarzy uszkodzonych (Łukasiak 1999, 259, tam dalsza literatura). Pierwowzorów wczesnośredniowiecznych zapinek podkowiastych należy się doszukiwać w podobnego kształtu zapinkach z okresu rzymskiego z terenów bałtyjskich, będących z kolei naśladownictwami wyrobów galijskich bądź nadreńskich (Łukasiak 1999, 259; tam starsza literatura). Zapinki tego typu służyły przede wszystkim do spinania odzieży: wśród ludów bałtyjskich i ugrofińskich zarówno przez mężczyzn, kobiety i dzieci; na pozostałych terenach, gdzie były używane, przede wszystkim przez mężczyzn. Rzadziej używano ich jako sprzączki do pasa bądź przypinania różnego rodzaju przywieszek (Kočka-Krenz 1997, 128; Jończyk 2013, 42; tam dalsza literatura).

Zapinki podkowiaste we wczesnym średniowieczu były szczególnie popularne wśród ludów bałtyjskich i ugrofińskich

zamieszkujących południowe wybrzeża Bałtyku oraz na terenie Rusi (przede wszystkim w jej części północno-wschodniej) i w Skandynawii (Łukasiak 1999, 259; Olejarz 2011, 232; Jończyk 2013, 42; tam dalsza literatura). O wiele rzadsze są na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej, w tym na obecnych ziemiach polskich (pomijając tereny wchodzące w tym czasie w skład państwa Rurykowiczów), gdzie – jako element nie wchodzący w skład stroju lokalnego – są traktowane jako importy lub świadectwo pobytu przybyszy z terenów nadbałtyckich bądź szeroko rozumianej Europy Wschodniej (por.: Jończyk 2013, 50).

Na podstawie różnych kryteriów, przede wszystkim sposobów ukształtowania zakończeń kabłąka, wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste są w różny sposób klasyfikowane typologicznie. W pracy z 1967 r. poświęconej zapinkom kolistym (o kabłąkach zamkniętych) i podkowiastym z terenów wczesnośredniowiecznej Rusi V.A. Mał'm wydzieliła 9 typów tych ostatnich: typ I – zapinki o zrolowanych (zwinionych w uszko) końcach; typ II – o pogrubionych końcach; typ III – o końcach pogrubionych w formie wielościanów; typ IV – o końcach rozszerzających się lejkowato; typ V – o końcach w postaci makówki; typ VI – o końcach zakończonych stożkowato; typ VII – o kabłąku pogrubionym w części środkowej; typ VIII – o kabłąku w przekroju poprzecznym w kształcie rombu i koń-

* Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, 20-035 Lublin, Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4; e-mail: marek.florek@gmail.umcs.pl; ORCID: 0000-0002-9917-710X

** Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, 20-035 Lublin, Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4; ORCID: 0009-0008-5812-140X

cach zakończonych lejkowato bądź w formie graniastosłupów; typ IX – tzw. płytkowe (lamelkowe), w formie płaskich, nie zamkniętych pierścieni (Małm 1967). Typologia ta pozostaje w dużej części aktualna do chwili obecnej i z pewnymi modyfikacjami, np. z uwzględnieniem przekrojów kabłąków, jest wykorzystywana przy opisie zapinek z terenu średniowiecznej Rusi (por.: Sedova 1981; 1997; Hvoshhinskaya 1999; Avdusi-na, Eniosova 2001).

Mniej więcej w tym samym czasie co V.A. Małm własną typologię zapinek podkowiastych, opartą jednak jedynie na znaleziskach pochodzących z badań w Drohiczynie, zaproponowała K. Musianowicz. Wyróżniła ona jedynie 2 typy: typ I – zapinki z drutu, niezdobione, o końcach spiralnie zwiniętych/zrolowanych (odpowiadający typowi I wg V.A. Małm) i typ II – zapinki odlewane, masywne, zdobione, z końcami rozszerzającymi się trąbkowato (lejkowato) – równoważny typowi IV wg V.A. Małm (Musianowicz 1969, 187).

Na przełomie lat 70. i 80. XX powstały trzy kolejne propozycje klasyfikacji zapinek podkowiastych, odrębnie dla pochodzących z terenów zamieszkałych przez Bałtów, Skandynawii i okolic Nowogrodu Wielkiego. Chronologicznie pierwszą z nich jest typologia zapinek bałtyjskich z terenu Litwy opublikowana w 1980 r. przez L. Vaitkuskene, częściowo nawiązująca zresztą do propozycji A.V. Małm (Vaitkuskene 1980). Badaczka ta wyróżniła 5 podstawowych typów: I – o zrolowanych/zwiniętych końcach; II – o graniastych (wielościennych) końcach; III – o zakończeniach w formie makówki; IV – o pogrubionych końcach; V – o końcach w formie stylizowanej zwierzęcej główki (Vaitkuskene 1980, 461–469). W wydanej rok później pracy o wyrobach jubilerskich (ozdobach i elementach stroju) z Nowogrodu Wielkiego własną propozycję klasyfikacji zapinek podkowiastych, chociaż też nawiązującą do typologii V.A. Małm przedstawiła M.V. Sedova, wyróżniając: I – zapinki o końcach zwiniętych w uszko (zrolowanych), z wariantami o kabłąkach w przekrojach kwadratowych, okrągłych, trójkątnych, płaskich i prostokątnych; 2 – zapinki z końcami pogrubionymi o formie sześciątów ze ściętymi narożnikami; 3 – zapinki o końcach pogrubionych w formie wielościątów; 4 – zapinki o końcach zakończonych lejkowato lub w formie główki gwoźdźcia; 5 – zapinki o kabłąkach w przekroju poprzecznym w kształcie rombu, zakończonych wielobocznymi tarczami o prostych lub facetowanych krawędziach; 6 – zapinki o kabłąkach pogrubionych w środkowej części i końcach pogrubionych w formie wielościątów; 7 – zapinki o zakończeniach pogrubionych, w kształcie makówki; 8 – zapinki o zakończeniach pogrubionych w kształcie stożka; 9 – zapinki o zakończeniach w formie stylizowanych główek zwierząt (Sedova 1981, 85–89). Z kolei H. Kočka-Krenz w pracy opublikowanej w 1983 r. a dotyczącej złotnictwa skandynawskiego wyróżniła 4 typy pochodzących z tamtych terenów zapinek podkowiastych (nazywanych przez nią, niezbyt precyzyjnie, pierścieniowatymi): z kabłąkiem z pręta o okrągłym przekroju i końcach w formie kulek; z kabłąkiem o okrągłym lub romboidalnym przekroju i końcach rozszerzających się kolbowato; z kabłąkiem o przekroju okrągłym, kwadratowym, profilowanym bądź owalnym i rozklepanymi płasko, zwiniętymi w uszko końcami; o kabłąku okrągłym w przekroju i końcach rozklepanych w szerokie trójkątne płytki (Kočka-Krenz 1983, 137–138).

Typologię Vaitkuskene – przy okazji publikacji zapinki z Nakola w woj. kujawsko-pomorskim – dla znalezisk z ziem

polskich zmodyfikował J. Łukasiak, wydzielając: 1. zapinki żelazne z końcami podwiniętymi; 2. zapinki brązowe z końcami podwiniętymi; 3. zapinki srebrne z końcami podwiniętymi; 4. zapinki brązowe z końcami guzowatymi; 5. zapinki brązowe z końcami pogrubionymi; 6. zapinki brązowe zakończone główkami zwierząt; 7. zapinki brązowe zakończone główkami maków; 8. zapinki brązowe zakończone lejkowato; 9. zapinki pozostałe (Łukasiak 1999, 263). Zastosowano w tym przypadku nie tylko kryterium formy, ale również surowca, z którego zostały wykonane zapinki. Z kolei A. Olejarz, w pracy poświęconej zapinkom podkowiastym z ziem polskich, biorąc tylko pod uwagę sposób zakończenia ramion kabłąka, wyróżniła: zapinki z końcami wywiniętymi spiralnie (zrolowanymi) do góry; zapinki z końcami wywiniętymi spiralnie na boki; zapinki z końcami wywiniętymi w ósemkę¹; zapinki z zakończeniami cylindrycznymi; zapinki z zakończeniami trąbkowatymi; zapinki z zakończeniami guzowatymi (wielościennymi); zapinki z zakończeniami lejkowatymi; zapinki z zakończeniami zoomorficznymi; zapinki inne (Olejarz 2011, 234–235 i ryc. 4). Autorka zwróciła również uwagę, że zapinki, niezależnie od sposobu zakończenia kabłąka, mogą się różnić jego przekrojem, który może być: tordowany, taśmowaty, czworokątny, soczewkowaty, kolisty, romboidalny, sześcioboczny bądź trójkątny, co – przynajmniej teoretycznie – powoduje, że każdy z typów może mieć nawet osiem wariantów (Olejarz 2011, 237–238).

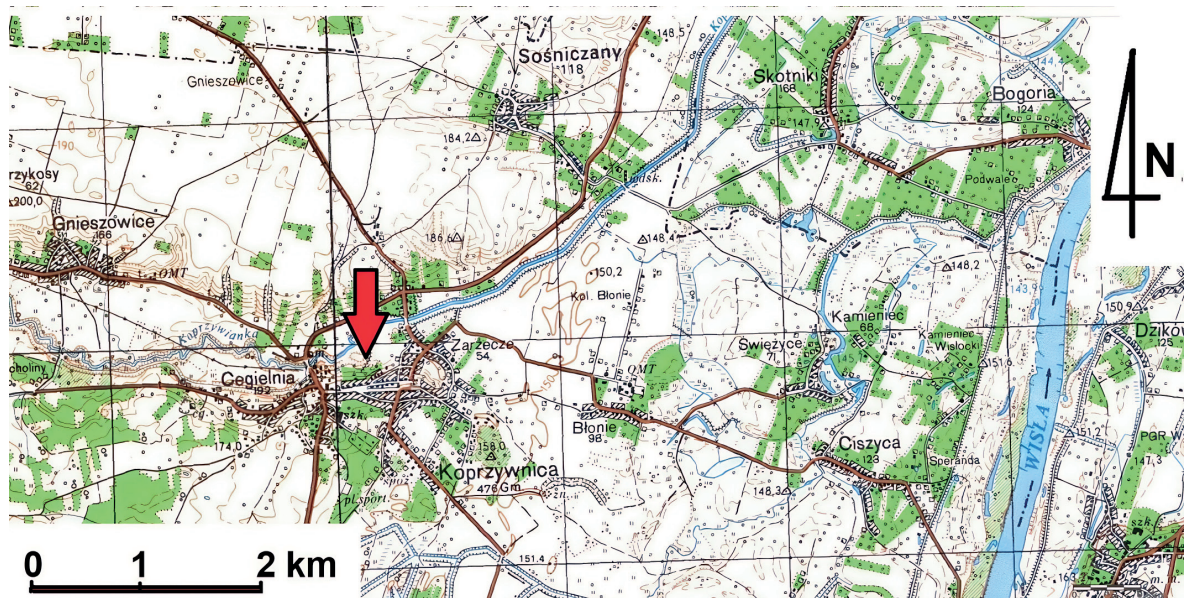
Znaleziska zapinek podkowiastych z terenu Polski są stosunkowo nieliczne – liczba opublikowanych zabytków nie przekracza 100 egzemplarzy (por.: Olejarz 2011; Jończyk 2013), podczas gdy np. z samej tylko Litwy znanych jest ich kilka tysięcy (Vaitkuskene 1980, 465), podobnie jak z Gotlandii (Carlsson 1988, 43; Olejarz 2011, 232). Stąd każdy tego typu zabytek, nawet pochodzący z odkryć przypadkowych i pozbawiony kontekstu, warty jest publikacji.

OKOLICZNOŚCI I MIEJSCE ODKRYCIA ZAPINKI Z KOPRZYWNICY

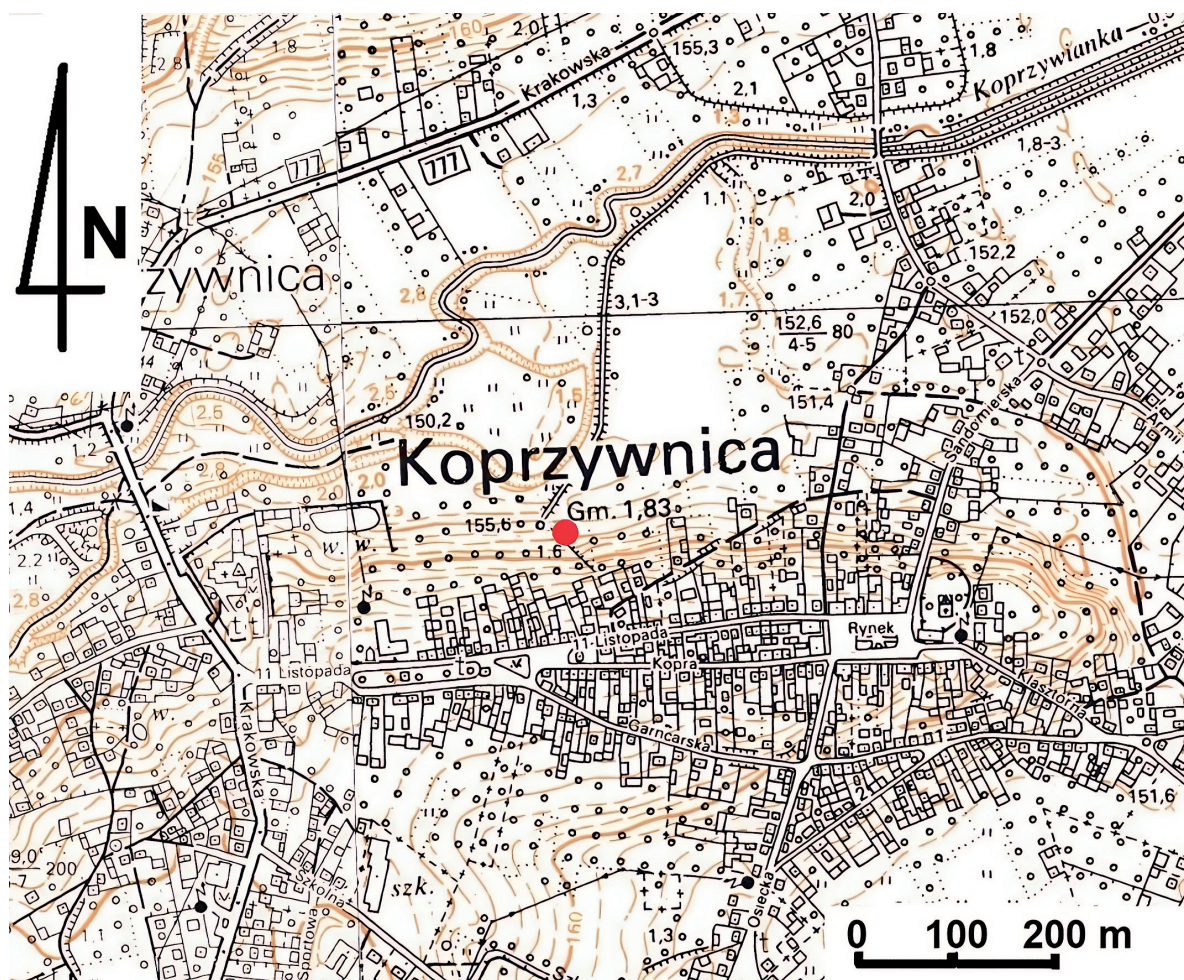
Zapinka będąca przedmiotem opracowania została odkryta przypadkowo jeszcze w latach 90. XX w., jednak dopiero w 2018 r. zabytek został przekazany przez znalazcę do Delegatury w Sandomierzu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (Florek 2018a). Zgodnie z informacjami przekazanymi przez odkrywcę zapinka miała zostać odkryta na głębokości około 1 m, podczas wkopywania słupka pod ogrodzenie posesji nr 50 przy ul. 11 Listopada w Koprzywnicy. Miejsce, gdzie dokonano odkrycia to północny stok płaskiego cypla wcinającego się w dolinę Wisły, zajętego przez zabudowania Koprzywnicy, w odległości kilkudziesięciu metrów od współczesnego koryta rzeczki Koprzywianki (ryc. 1, 2).

Ponieważ istniało podejrzenie, że zapinka może pochodzić ze zniszczonego grobu, w październiku 2018 r. w miejscu jej znalezienia przeprowadzono badania sondażowe. W miejscu wskazanym przez znalazcę wykonano wykop o wymiarach 2×2 m, który był eksplorowany do głębokości 1,6 m. Stwierdzono ponad 120 cm miąższości warstwę kulturową, w której powstała w wyniku zsuwania w dół ziemi z wyższych partii

¹ W taki sam sposób są zwinięte uszka kabłączków skroniowych typu III wg klasyfikacji K. Musianowicz (1949, tabl. III–V)

Ryc. 1. Koprzywnica. Lokalizacja miejsca odkrycia zapinki (oznaczone strzałką). Opr. M. Florek
 Fig. 1. Koprzywnica. Location of the fibula discovery site (marked with an arrow). Prepared by M. Florek

Ryc. 2. Koprzywnica. Miejsce odkrycia zapinki (oznaczone czerwoną kropką). Opr. M. Florek
 Fig. 2. Koprzywnica. Place of discovery of the fibula (marked with a red dot). Prepared by M. Florek

Ryc. 3. Koprzywnica. Zapinka podkowiasta. Opr. M. Florek i W. Krzywicka

Fig. 3. Koprzywnica. Horseshoe-shaped fibula. Prepared by M. Florek and W. Krzywicka

nicki; Szczaworyża, pow. buski (Olejarz 2011, tabl. 1). Do listy tej można dołączyć mocno zniszczoną żelazną zapinkę z Kłeczka, pow. gnieźnieński, w dotychczasowych publikacjach opisywaną jako z kabłąkiem o przekroju kolistym bądź owalnym (Łukasiak 1999, 274; Olejarz 2011, tabl. 1), w rzeczywistości tordowanym, brązowe zapinki z Nieszawy, pow. aleksandrowski (Brzostowicz, Stempin 2009, 79) i z Zawichostu – Trójcy, pow. sandomierski oraz zapinkę z Wojnowic, pow. ostrowiecki, z kabłąkiem pokrytym szerokimi żłobkami imitującymi tordowanie (dwa ostatnie zabytki nie publikowane, zachowane fragmentarycznie). Wszystkie one posiadają jednak inne zakończenia kabłąka.

Zapinka z Koprzywnicy wykazuje natomiast liczne podobieństwa do zapinek z terenów północno-wschodniej Europy. Chociaż tu również zazwyczaj nie występują jednocześnie wszystkie elementy dla niej charakterystyczne: duże wymiary, tordowany kabłąk, okrągłe tarczki na jego końcach, bogate zdobienie. Podobnie zdobiony kolec, płaskie, ale kwadratowe a nie okrągłe tarczki na końcach nie tordowanego kabłąka, mają np., datowane między X a XII w., zapinki z cmentarzyśka kurhanowego koło miejscowości Rankovici, w pobliżu Petersburga (Rosja) (Kolčín, Makarova 1997, tabl. 56: 12) i z Nowogrodu Wielkiego (Sedova 1981, ryc. 31: 5, 10). Z kolei tordowany kabłąk i podobny kolec, ale zupełnie inne zakończenia ramion kabłąka mają dwie kolejne zapinki odkryte w Nowogrodzie Wielkim (Sedova 1981, ryc. 30: 20; 31:7; Kolčín, Makarova 1997, tabl. 56: 18). Seria zbliżonych do egzemplarza z Koprzywnicy zapinek podkowiastych pochodzących

w większości z północno-zachodniej Rosji (głównie z okolic Petersburga) znajduje się w zbiorach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie. Można tu wymienić np. zapinkę (nr inw. 2445/2) z tordowanym kabłąkiem zakończonym okrągłymi tarczkami z Niżnego Nowogrodu (Rosja); podobne zapinki (nr inw. 65/836 i 65/1397) z miejscowości Pasilciems (Passeln), koło Windawy na Łotwie, zapinkę z tordowanym kabłąkiem zakończonym okrągłymi tarczkami, lecz nie zdobioną (nr inw. 2047/685) z okolic Kłajpedy na Litwie, przede wszystkim jednak zapinki z tordowanymi kabłąkami i różnie uformowanymi tarczkami na ich zakończeniach z położonych na południowy zachód od Petersburga miejscowości: Smedovo (Смедово – nr inw. 84/56), Zagoricy (Загорицы – nr inw. 164/23), Lisino (Лисино – nr inw. 356/20), Kalitino (Калитино – nr inw. 151/70) i Rabiticy (Рабитицы – nr inw. 109/25). Zapinka z tej z ostatniej miejscowości (ryc. 4) jest prawie identyczna jak interesujący nas zabytek z Koprzywnicy. Zapinki te, pochodzące z odkryć przypadkowych, często jeszcze mających miejsce przed I wojną światową, są datowane na XI–XIII w., z wyjątkiem egzemplarza z okolic Kłajpedy, którego chronologię w katalogu muzealnym określono na VII–XII w.⁴ Bardzo podobna zapinka datowana na X–XIII w. odkryta została też w sąsiedztwie miejscowości Sakkola w południowej Karelii (Finlandia), kilka kilometrów od obecnej granicy z Rosją (Salmo 1956, 78–80, fig. 37).

⁴ <https://catalog.shm.ru/>; ostatni dostęp 30.11.2024.

Ryc. 4. Zapinka podkowiasta z miejscowości Rabiticy (Раби́тицы), obwód Petersburg, Rosja. Zbiory Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie, nr inw. 109/25. Źródło: <https://catalog.shm.ru/>

Fig. 4. Horseshoe-shaped fibula from the locality of Rabititsy (Раби́тицы), Leningrad Oblast, Russia. Collection of the State Historical Museum in Moscow, inv. no. 109/25. Source: <https://catalog.shm.ru/>

W świetle tego, co przedstawiono wyżej, należy wykluczyć, aby znaleziona w Koprzywnicy zapinka podkowiasta, powstała na terenie państwa piastowskiego, tym bardziej aby była wyrobem lokalnym. Najbardziej prawdopodobne wydaje się jej pochodzenie z wczesnośredniowiecznego pogranicza słowiańsko-bałto-fińskiego w rejonie Nowogrodu Wielkiego. Podobne zapinki na tym terenie datowane są między X a XIII w. Biorąc jednak pod uwagę okoliczności, w jakich zapinka ta mogła trafić do Koprzywnicy, o czym dalej, jej chronologię można zawęzić do XI w.

ZAPINKI PODKOWIASTE Z ZIEMI SANDOMIERSKIEJ

Na terenie historycznej średniowiecznej Ziemi Sandomierskiej (łącznie z Ziemią Wiślicką) odkryto dotychczas 15 zapinek podkowiastych (ryc. 5). Poza zabytkami z Końskich, pow. konecki, Lublina – Czwartku, Szczaworyża, pow. buski, Wiślicy, pow. buski (2 egz.) i Radomia (2 egz.), zestawionymi przez L. Jończyk (2013, 43–44; tam dalsza literatura), do listy tej należy dodać, będącą przedmiotem opracowania, zapinkę z Koprzywnicy, trzy zapinki z Sandomierza (Florek 2021, 82–83; 2022, 41–43; 2023a, 48–50; Florek *et al.* 2018, 78) oraz pojedyncze egzemplarze z Brzezia, pow. opatowski, Wojnowic, pow. ostrowiecki (zabytki nie publikowane) i dwie zapinki z Zawichostu-Trójcy, pow. sandomierski (Florek 2022, 40–43). Większość (9 egz.) odkryto na terenie osad (Brzezie, Lublin-Czwartek, Koprzywnica, Radom, Sandomierz – Wzgórze Staromiejskie, Wojnowice, Zawichost – Trójca) bądź grodów (Szczaworyż). Sześć znaleziono w grobach na cmentarzyskach w Końskich, Radomiu, Sandomierzu (2 egz.) i w Wiślicy (również 2 egz.). Ponad połowę wszystkich – zapinki odkryte w Brzeziu, Radomiu, Koprzywnicy, Wojnowicach, Zawichostie-Trójcy i w Sandomierzu – wykonano z miedzi bądź jej stopów, przy czym jedna z zapinek sandomierskich miała żelazny trzpień.

Datowanie zapinek odkrytych na terenie osad i grodów, które – poza egzemplarzami z Koprzywnicy, Wojnowic i z osa-

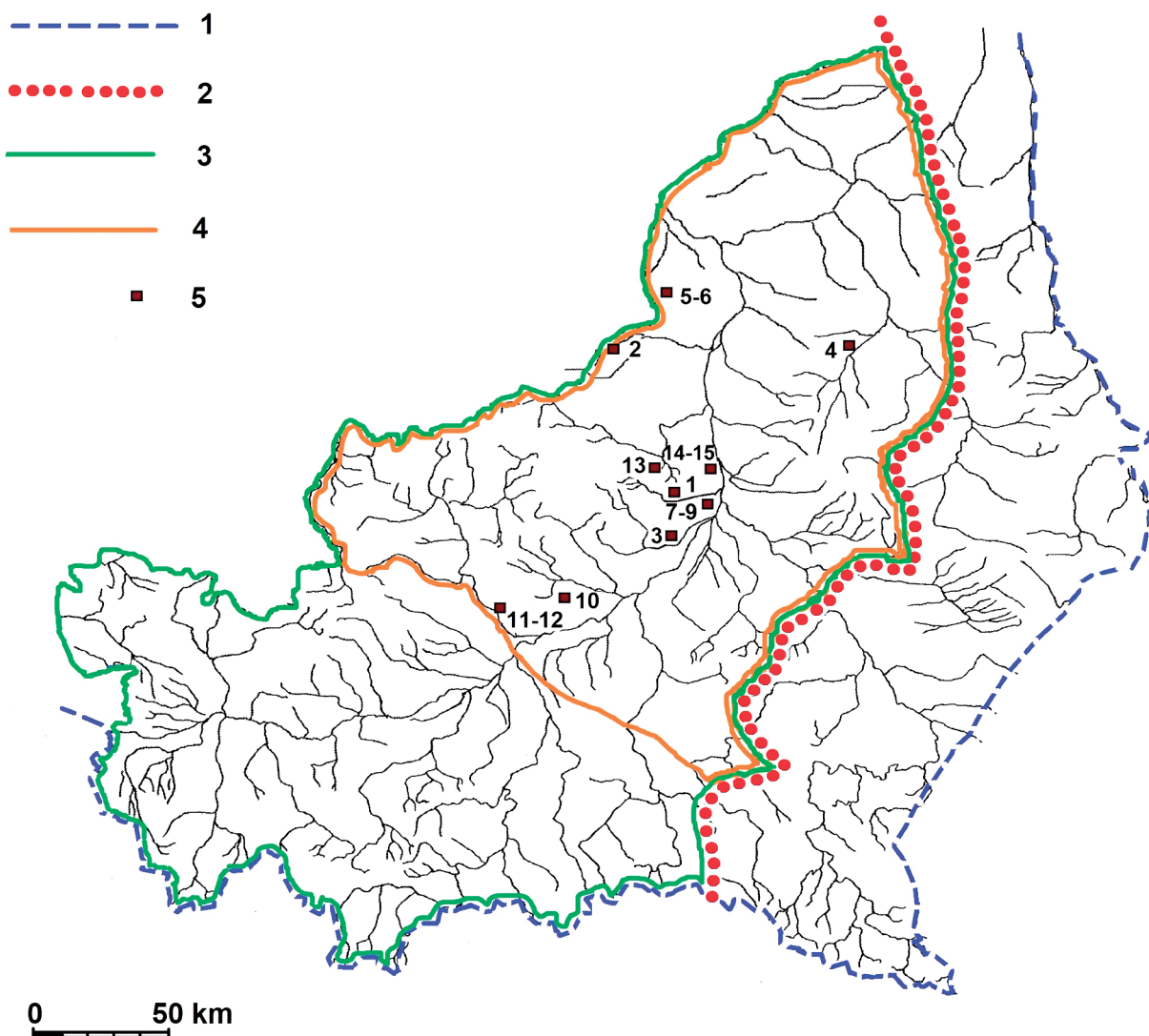
dy na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu – reprezentują najbardziej powszechny i długotrwały typ ze zrolowanymi zakończeniami kabłąka, oparte jest przede wszystkim na przesłankach stratygraficznych, a więc chronologii warstw bądź obiektów, w których zostały znalezione (por. Łukasiak 1999, 268–282). Są one zatem datowane w dość szerokich ramach chronologicznych, bo w większości od IX do końca XI w. włącznie. Już z XII w. może pochodzić wykonany ze stopu miedzi fragment zapinki z guzowatymi wielościennymi zakończeniami kabłąków, odkryty na terenie osady na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu, być może również zapinki z osady w Zawichoście-Trójcy, chociaż bardziej prawdopodobna wydaje się ich XI-wieczna chronologia. Zapinka z Lublina – Czwartku została znaleziona w tzw. chacie nr 12, częściowo tylko rozpoznanej. Jednak, wbrew temu co sugeruje J. Łukasiak (1999, 275), nie w kontekście materiałów ceramicznych z VII/VIII w. bądź VIII w., ale młodszych, datowanych bardzo szeroko, bo między XI a XIII w. (por.: Młynarska-Kaletyn 1966, 110; Hoczyk-Siwkowska 1999, 47; Rozwałka, Niedźwiadek, Stasiak 2006, Il. 20). Jednak tak szerokie, między XI a XIII w., a nawet między IX a XIII w., jak chce J. Łukasiak (tamże), datowanie zapinki jest mało prawdopodobne. Biorąc pod uwagę jej formę oraz chronologię podobnych zabytków ziem polskich, wydaje się, że ona również pochodzi najpewniej z XI w.

Zapinki z grobów w Końskich, Radomiu i Wiślicy są datowane tak jak całe cmentarzyska, a więc na XI w. (Końskie) bądź XI–XII w. (Radom, Wiślica, przy czym tylko to ostatnie jest cmentarzem przykościelnym) (por. Olejarz 2011, tab. 1; Glińska 2020, 64; tam dalsza literatura). Oba groby z elitarnego cmentarzyska na Wzgórzu Miejskim w Sandomierzu, w których znaleziono zapinki, pochodzą z przełomu X i XI w. bądź pierwszych dziesięcioleci wieku XI (Florek 2023a, 52–54).

Chociaż zapinki podkowiaste na terenie Ziemi Sandomierskiej teoretycznie pojawić się mogły już w wieku IX (Szczaworyż, być może również Lublin-Czwartek), to pochodzą one przede wszystkim z końca X i z XI w., z czasów po włączeniu tych terenów w skład państwa piastowskiego, co miało mieć miejsce około 970 r. (por. Buko 1998, 82–84; 2021, 157–158).

Przyjmując, że – jak się ostatnio podkreśla – zapinki podkowiaste były elementem obcym strojowi zachodniosłowiańskiemu (por. Jończyk 2013, 49), należy je z dużym prawdopodobieństwem traktować jako przedmioty, które trafiły na Ziemię Sandomierską wraz z noszącymi je osobami przybyłymi z terenów, gdzie były one używane i popularne, a więc z Europy północno-wschodniej, najpewniej z jej części wchodzącej w skład wczesnośredniowiecznej Rusi. W przypadku zapinki z Koprzywnicy będącej przedmiotem opracowania i nie publikowanej zapinki z Wojnowic, o zakończeniach kabłąka w formie stylizowanej głowy zwierzęcej (smoka?), ich pochodzenie można zawęzić do pogranicza słowiańsko-bałto-fińskiego w re-

jonie Nowogrodu Wielkiego. W obu grobach z Sandomierza, w których znaleziono zapinki podkowiaste, towarzyszyły im przedmioty mające ewidentnie wschodnioeuropejskie analogie bądź wręcz pochodzące z tamtych terenów (Florek 2023a, 55). Na możliwe pochodzenie z Europy Wschodniej (z terenów wczesnośredniowiecznej Rusi) jednego ze zmarłych, w którego grobie znaleziono zapinkę podkowiastą, wskazują również wyniki analiz specjalistycznych szczątków kostnych (por.: Błaszczuk et al. 2018; Florek 2023). Obecność przybyszy z Europy Wschodniej (a najpewniej konkretnie z Rusi) bądź z terenów nadbałtyckich w okolicach Sandomierza w końcu X w. i w XI w., a także później, w XII w., poza zapinkami po-

Ryc. 5. Zapinki podkowiaste z terenu średniowiecznej Ziemi Sandomierskiej. 1 – Brzezie, pow. opatowski; 2 – Końskie, pow. konecki; 3 – Koprzywnica, pow. sandomierski; 4 – Lublin, m. wojewódzkie; 5–6 – Radom, pow. radomski; 7–9 – Sandomierz, pow. sandomierski; 10 – Szczaworyż, pow. buski; 11–12 – Wiślica, pow. buski; 13 – Wojnowice, pow. ostrowiecki; 14–15 – Zawichost, pow. sandomierski. Oznaczenia: 1 – współczesne granice państw; 2 – granica między Polską a Rusią w 2 poł. XI w.; 3 – granice Małopolski w średniowieczu; 4 – granice Ziemi Sandomierskiej (łącznie z Ziemią Wiślicką) w średniowieczu; 5 – znaleziska zapinek podkowiastych. Opr. M. Florek

Fig. 5. Horseshoe-shaped fibulae from the area of Medieval Sandomierz Land. 1 – Brzezie, Opatów district; 2 – Końskie, Końskie district; 3 – Koprzywnica, Sandomierz district; 4 – Lublin, provincial city; 5–6 – Radom, Radom district; 7–9 – Sandomierz, Sandomierz district; 10 – Szczaworyż, Busko district; 11–12 – Wiślica, Busko district; 13 – Wojnowice, Ostrowiec district; 14–15 – Zawichost, Sandomierz district. Symbols: 1 – contemporary state borders; 2 – borders between Poland and Rus' in the second half of the 11th century; 3 – borders of Lesser Poland in the Middle Ages; 4 – borders of Sandomierz Land (including Wiślica Land) in the Middle Ages; 5 – sites of finds of horseshoe-shaped fibulae. Prepared by M. Florek

twierdzą pochodzące stamtąd znaleziska szeregu innych kategorii zabytków: ozdób, części stroju, militariów, przedmiotów związanych z handlem bądź codziennego użytku (por.: Florek 2018; 2019; 2020; 2023a). Mogli to być np. kupcy przybywający z tamtych terenów. Jednak w świetle odkryć dokonanych m.in. na elitarnym cmentarzysku na Wzgórzu Miejskim w Sandomierzu (por. Bajka et al. 2016; Błaszczuk et al. 2018; Florek 2023a; 2023b), w Darominie, gm. Wilczyce, położonym nad rzeczką Opatówką, kilkanaście kilometrów od Sandomierza (Florek 2023b; 2023c) oraz Ruszczy Płaszczynie, gm. Łoniów, oddalonej kilka kilometrów od Koprzywnicy, gdzie jeszcze w XIX w. odkryto cmentarzysko z importami z kręgu wareso-ruskiego (por.: Florek 2018; 2019; tam wcześniejsza litera-

tura), bardziej prawdopodobne wydaje się, że byli to zbrojni, członkowie drużyny książęcej dwóch pierwszych historycznych Piastów (Mieszka i jego syna Bolesława) bądź osoby organizujące, a następnie sprawujące w ich imieniu lokalną władzę. Nie można też wykluczyć, że część zapinek trafiła wraz z przybyszami z Rusi wspierającymi Kazimierza Odnowiciela w restytucji jego władztwa po kryzysie monarchii piastowskiej w latach 30. XI w. W przypadku ostatniej z wymienionych miejscowości, to jest Ruszczy, na terenie której odkryto datowane na XI w. zabytki wywodzące się z wareso-ruskiego kręgu kulturowego, wiele mówiąca jest jej nazwa, która wg językoznawców może wskazywać, że jej założyciele/pierwsi mieszkańcy pochodzili z Rusi (por.: Kamińska 1965, 171; Modrzewska 1969, 363–365).

PODSUMOWANIE

Zapinka podkowiasta znaleziona w Koprzywnicy potwierdza nie tylko istnienie bliskich kontaktów handlowych, kulturowych i politycznych Ziemi Sandomierskiej z Europą Wschodnią we wczesnym średniowieczu, poświadczonych również

źródłami o innym charakterze (por. Florek 2019), ale wydaje się również stanowić kolejną przesłankę, wskazującą na udział przybyszów z terenów średniowiecznej Rusi w organizacji struktur państwa piastowskiego na jego terenie w XI w.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Antoniewicz W., Wartałowska Z. 1964. *Mapa grodzisk w Polsce*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Avdusina C.A., Eniosova N.V. = Авдусина С.А., Енисова Н.В. 2001. Подковообразные фибулы Гнёздва. W: В.В. Мурашева (red.), *Археологический Сборник. Гнёздво 125 лет исследования памятника. (= Труды Государственного Исторического музея 124)*, 93–101. Москва.
- Bajka M., Florek M., Kotowicz P. 2016. Grób z czekanem z wczesnośredniowiecznego cmentarza w Sandomierzu. *Acta Militaria Mediaevalia* 12, 175–198.
- Błaszczuk D., Bajka M., Bełka Z., Florek M. 2018. Pochodzenie osób pochowanych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Sandomierzu, stan. 1 na podstawie badań izotopów strontu. W: T. Nowakiewicz, M. Trzeciński, D. Błaszczuk (red.), *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, 271–278. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Brzostowicz M., Stempin A. 2009. *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Poznań: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.
- Buko A. 1998. *Początki Sandomierza*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Buko A. 2021. *Świt Państwa Polskiego*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Carlsson A. 1988. *Vikingatida ringspännen från Gotland (= Stockholm Studies in Archaeology 8)*. Stockholm: Universitet Stockholms.
- Duraj N. 2024. *Nowogród Wielki: rozwój gospodarczo-społeczny i upadek*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Florek M. 2004. Osadnictwo w rejonie Sandomierza od końca X do końca XIII wieku. Struktury osadnicze i ich przemiany. W: J. Libera, A. Zakościelna (red.), *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*, 325–335. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.
- Florek 2018a. Zapinka podkowiasta z Koprzywnicy. *Zeszyty Sandomierskie* 46, 72–73.
- Florek M. 2018b. *Sprawozdanie z weryfikacyjnych badań sondażowych w Koprzywnicy*. Sandomierz: mps w archiwum Delegatury w Sandomierzu WUOZ.
- Florek M. 2019. Sandomierz między Północą, Południem a Wschodem. Ponadregionalne kontakty Sandomierza w X–XIII wieku w świetle znalezisk archeologicznych. W: F. Kiryk, R. Chyła (red.), *Sandomierz. Miasto fascynującej przeszłości*, 37–53. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Florek M. 2021. Wealth of Inhabitants of Sandomierz and Neighbouring Settlements in the 11th–12th Centuries in the Light of Cemetery Materials. *Światowit* 60, 77–86.
- Florek M. 2022. A preliminary report on a search for artefacts and verification excavations conducted within the limits of the old village of Trójca in 2020 and 2021. *Analecta Archaeologica Ressorvienia* 17, 37–49.
- Florek M. 2023a. Faza inicjalna najstarszego cmentarza wczesnośredniowiecznego Sandomierza. W: D. Błaszczuk, A. Buko (red.), *Początki obrządku szkieletowego na ziemiach polskich w okresie średniowiecza*, 40–59. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Florek M. 2023b. Domniemany wczesny dwór rycerski w Darominie nad Opatówką. Wyniki poszukiwań w latach 2022–2023. *Zeszyty Sandomierskie* 54, 79–83.
- Florek M. 2023c. Ołowiana głowica buławy z Daromina. *Acta Militaria Mediaevalia* 19, 120–123.

- Florek M., Bajka M., Zisopulu-Bleja K., Stempin A. 2018. The Sandomierz Chess Set from St. James's Hill, Sandomierz: Reflections on the 1962 Excavations and a report on the Re-Exploratory Excavations of 2014–2015. W: A. Stempin (ed.), *The Cultural Role of Chess in Medieval and Modern Times. 50th Anniversary Jubilee of the Sandomierz Chess Discovery* (= *Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses* 21), 67–79. Poznań: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.
- Glińska N. 2020. *Wczesnośredniowieczna Wiślica. Urbs famosissima in regno Lechitarum* (= *Origines Polonorum* 14). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Hoczyk-Siwkowska S. 1999. *Małopolska północno-wschodnia w VI–X wieku. Struktury osadnicze*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Hvosshinskaya N.W. = Хвошинская Н.В. 1999. Подковообразные фибулы Рюрикова Городища. W: А.А. Гиппиус, Е.Н. Носов, А.С. Хорошев (ред.), *Великий Новгород в истории средневековой Европы: К 70-летию Валентина Лаврентьевича Янина*, 39–50. Москва: Издательство „Русские словари”.
- Jończyk L. 2013. Zapinki podkowiaste w kontekście europejskich analogii. W: J. Kalaga (red.), *Sutiesjk, gród pogranicza polsko-ruskiego z X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne*, 41–51. Warszawa–Pęko-wice: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kamińska M. 1965. *Nazwy miejscowe dawnego województwa sandomierskiego. Część 2* (= *Prace Onomastyczne* 6). Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kiryk F. 1994. *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XIII wiek*. Kielce: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego.
- Kočka-Krenz H. 1983. *Złotnictwo skandynawskie IX – XI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kočka-Krenz H. 1997. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kolčin B.A., Makarova T.I. = Колчин Б.А., Макарова Т.И. 1997. *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Издательство „Наука”.
- Kozłowska-Budkowa Z., Szczur S. 1983. Dzieje opactwa cysterskiego w Koprzywnicy do końca XVI wieku. *Nasza Przyszłość* 60, 5–77.
- Łukasiak J. 1999. Wczesnośredniowieczna zapinka podkowiasta z Napola, stanowisko 6, woj. kujawsko-pomorskie. W: W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*, 257–287. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Maľm V.A. = Мальм В.А. 1967. Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы. W: Б.А. Рыбаков (ред.), *Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.* (= *Труды Государственного Исторического музея* 43), 149–190. Москва.
- Młynarska-Kaletyn K. 1966. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na Czwartku w Lublinie w świetle badań wykopaliskowych w latach 1959–1962. *Rocznik Lubelski* 9, 79–143.
- Modrzewska H. 1969. Osadnictwo jenieckie we wcześniejszym średniowieczu polskim. Uwagi w sprawie obcego elementu etnicznego w toponomastyce polskiej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 17, 345–384.
- Musianowicz K. 1949. Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii. *Światowit* 20, 115–232.
- Musianowicz K. 1969. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materialy Wczesnośredniowieczne* 6, 7–228.
- Olejarz A. 2011. Wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste z ziem polskich. Uwagi na temat chronologii, rozprzestrzenienia i genezy. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 53, 231–258.
- Patryk B. 1971. Gnieszowice, pow. Sandomierz. *Wiadomości Numizmatyczne* 15/2, 119.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R., Stasiak M. 2006. *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego* (seria: *Origines Polonorum*, t. 1). Warszawa: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej.
- Salmo H. 1956. *Finnische Hufeisenfibeln*. Helsinki: Finnish Antiquarian Society.
- Sedova M.V. = Седова М.В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XIV вв.)*. Москва: Издательство „Наука”.
- Sedova M.V. = Седова М.В. 1997. Украшения из меди и сплавов. W: Колчин Б.А., Макарова Т.И. (red.), *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Издательство „Наука”, 63–78.
- Słupecki L.P. 2018. Osady służebne pod Sandomierzem i Zawichostem. W: S. Tabaczyński, D. Wyczółkowski (red.), *Zawichost we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 47–55.
- Vaitkunskenė L. = Вайткунскене Л. 1980. К вопросу о балто-славянских культурных отношениях в IX – XIII веках. W: В. Chrappovský (red.), *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Bratislava 7–14 septembre 1975*, 2. Bratislava: Veda – Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 461–469.

An early medieval horseshoe-shaped fibula from Koprzywnica, Świętokrzyskie Voivodeship. A contribution to the study of contacts between the Sandomierz Land and Eastern Europe in the 11th century

Summary

In the 1990s, a horseshoe-shaped fibula, made of copper and probably originally silver-plated, was accidentally discovered in the area of Koprzywnica. The fibula has a body in the form of an open ring with non-touching ends, with a flat pin mounted on it. The body, made of thick wire with a circular cross-section, was twisted multiple times around its axis. At the perpendicularly bent ends of the body (relative to its plane) there are two flat, round discs decorated with incised lines forming quadrangles with two diagonals, and with punched circles in the corners and in the centres of the quadrangles. The pin, cut from thick sheet metal, is flat, relatively narrow, and rectangular in cross-section, only widening at the part wound around the body. It is decorated with ornamentation consisting of incised lines as well as punched dots, circles, and short dashes.

Horseshoe-shaped fibulae, made of iron, copper and its alloys, lead-tin alloys, or silver, were particularly popular in the Early Middle Ages among Baltic and Finno-Ugric peoples living on the southern shores of the Baltic Sea and in the areas of northeastern Rus' and Scandinavia. They are much rarer in the territory of Western Slavs. The number of published items coming from present-day Polish lands (excluding areas that were part of the Rurikids' state in the Middle Ages) does not exceed 100.

The fibula found in Koprzywnica shows many specific features: large size, twisted body ending with flat discs set parallel to its plane, rich decoration of the discs and the pin. Among the finds from Polish lands, including those that belonged to Rus' in the Middle Ages, there are no direct analogies. Due to the way the body arms are finished, the fibula is most similar to the horseshoe-shaped fibulae with nail-shaped ends (in the shape of a nail head) known from the Veliky Novgorod area and its surroundings. There, the twisting (multiple turning) of the body and a similar method of decorating the body ends and the pin are often found. Almost identical to the specimen from Koprzywnica is, for example, a fibula discovered in the village of Rabititsy (Рабитицы), located south of St. Petersburg.

Taking into account the presented analogies, the fibula from Koprzywnica should most probably be considered a product originating from the Early Medieval Slavic-Baltic-Finnic borderland in the area of Veliky Novgorod and dated to the 11th century.

From the territory of the historic Medieval Sandomierz Land, 15 horseshoe-shaped fibulae are currently known. They were discovered: in cemeteries in Końskie, Końskie district;

Sandomierz (2 items); Radom (2 items); and Wiślica (2 items); as well as settlements at Czwartek in Lublin, Wzgórze Staromiejskie in Sandomierz, Koprzywnica (Sandomierz district), Zawichost-Trójca (Sandomierz district, 2 items), Brzezcie (Opatów district), Wojnowice (Ostrowiec district), and at the hillfort in Szczaworyż (Busko district). Apart from the items from Koprzywnica, and from settlements at Wzgórze Staromiejskie in Sandomierz and in Wojnowice, all the others represent the most common and long-lasting type with rolled (loop-shaped) ends of the body.

Although horseshoe-shaped fibulae in the area of the Sandomierz Land could theoretically have appeared as early as the 9th century (Szczaworyż, possibly Lublin-Czwartek), it seems that they (at least the majority of them) originate from the end of the 10th century and the 11th century, that is, from the period immediately following the incorporation of these lands into the Piast state, which is believed to have occurred around 970 AD. Assuming, as it has been increasingly emphasized in recent scholarship, that horseshoe-shaped fibulae were a foreign element to West Slavic outfit, they should be viewed as items that came to the Sandomierz Land along with people who arrived from areas where such fibulae were used and popular, that is, from northeastern Europe, most likely from the part that was included in early medieval Rus'. In both graves from Sandomierz, dated to the turn of the 10th and 11th centuries where horseshoe-shaped fibulae were found, they were accompanied by items with clear East European analogues or even originated from those areas. The potential East European (early medieval Rus') origin of one of the deceased, in whose grave a horseshoe fibula was found, is also indicated by the results of specialist analyses of the skeletal remains. The presence of newcomers from Eastern Europe in the vicinity of Sandomierz at the end of the 10th century and in the 11th century, as well as later, in the 12th century, is confirmed by finds belonging to a range of other categories of artefacts: ornaments, outfit elements, military items, and objects related to trade. These could have been merchants arriving from those areas or - what seems more likely in the light of the discoveries in Sandomierz, Daromin, and Ruszcza Płaszczyna - armed men, members of the ducal retinue of the first two historical Piasts (Mieszko and his son Bolesław), or persons organizing and subsequently exercising local authority on their behalf. It cannot be excluded that there were also newcomers from Rus' supporting Casimir the Restorer in the restitution of his rule after the crisis of the Piast monarchy in the 1030s.